

Апстракт: Просветитељство као покрет представља кулминацију заокрета од ауторитета и догматизма средњег века ка буђењу идеја модернизма. У ширем смислу, просветитељство се може посматрати као непрекидно критичко преиспитивање достигнућа људског стварања, тежња ка просветљењу митологија савременог друштва. Овај текст, инспирисан радовима мислилаца франкфуртске школе, нема за циљ пружање одговора, већ рашчлањивање свевремених питања човекове еманципације.

Кључне речи: просветитељство, мит.

„Оно што смо себи поставили није било ништа друго него задатак да се спозна зашто човечанство, уместо да пређе у истински људско стање, тоне у варварство нове врсте.”

Макс Хоркхајмер, Теодор Адорно

Увод

Филозофија увек почиње чуђењем и упитаношћу, па нека тако почне и овај рад који има претензије да буде филозофски. Наставићемо у истом маниру, не одговором, него разлагањем и прецизирањем самог питања. Филозофија их увек поставља на исти начин, смерајући на оно што је битно. Питања се, међутим, разликују према важности, с обзиром на историјску ситуацију, и према тежини, с обзиром на наслеђено мисаоно искуство. Оно са којим смо почели свакако је актуелно и важно, једнако изазовно и тешко и поред богатог филозофског наслеђа. Мислим, наравно, на Адорнов и Хоркхајмеров рад и историјски тренутак. Они се заправо питају о начину развоја људске спознаје са једне, и могућношћу остварења слободне људске заједнице са друге стране. При томе ове проблемске контексте доводе у везу тако да други постаје мера исправности првог. Проблеми у организацији друштва налажу преиспитивање претпоставки и организације самог знања.

---

¹ Ауторка је магистар наука, асистент, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд.

Пред нама је неизвесно истраживачко путовање, озбиљан и напоран рад. Надамо се да ће резултати које ћемо изнети у закључном разматрању бити плодносни. Почињемо са анализом сазнајног напретка приказом његових наизглед крајњих тачака.

Мит и просветитељство

Мит (грчки – казивање, причање) је први степеник на који је закорачило човечанство у одгонетању тајни живота и загонетки природе. Његов литерарни костур чине приче о пореклу неба и земље, о боговима, о њиховом опхођењу према људима. Себи својственим метафоричним стилем, ослањајући се на снагу слике и дубину вере, тајанствена митска прича побеђује страхове од непознатог и неистражено боравиште претвара у завиचाј митског човека. Митско сазнање ширином загрљаја објављује укупни смисао, оно је потпун и заокружен систем. Унутар њега све људско има своје одређено место, отклоњен је сваки страх и свака неизвесност. Под заштитом мита човек живи спокојно.

Митска казивања имала су детињу лакоћу, у себи су носила набој чулности и маште и нису захтевала оправдање и проверу. Митска истина се прихватала без двоумљења, није признавала искуствене границе, није јој се прилазило методички и поступно. Овакав приступ истини евентуално можемо упоредити са стилем данашње уметности, песништва и сликарства, а никако са начином поступања егзактне науке и технике.

Важно је да кажемо да у сликама које је стварао, митски човек није видео властите творевине. Он је у њима видео једну вишу, објективну реалност и божанско откровење. Митско сазнање, дакле, још је неразлучено и неразвијено, а према себи неупитно. Оно се још није ослонило на снагу мишљења, нити се изричито осамосталило према свету.

Просветитељство, у оном смислу који је ближи његовој нововековној варијанти значи, заправо, ни мање ни више него захтев за радикалним укидањем мита. Осветљавају се тамне стране у људској спознаји и чине видљивим осенчени предели спознаваног. То је процес који постепено доводи до разлагања митске супстанце људског живота, процес у којем мит постепено губи пресудну моћ над човеком и коначно пада као жртва његовог критичког самоосвешћивања. Просветитељство се непрекидно трудило да размађија свет, усмеравајући се против догматичке спутаности и вере у надљудско знање. На том трагу оно оспорава религијске ауторитете и дочекује их са подругљивом скепсом. Оно оспорава наслеђене

обичаје и животну праксу, устаје против укочене и окамењене традиције. Покретачка снага просветитељске борбе јесте мишљење које се позива само на себе, које тражи разлоге и пита за начела. Оно дакле успоставља ауторитет разума као једини легитиман ауторитет. У том смислу се изричито формулише обавеза мисаоног човека да, навођењем разлога, положи себи рачун о свакој својој изнетој тврдњи. На тај начин је, једним суштинским преображајем, просветитељство довело у питање мит и отворило једно ново раздобље у људској историји.

Просветитељство и мит, да закључимо, стоје у опреци и нејединству. Како се онда они могу јавити заједно? Овом смо се констатацијом поново вратили на почетак, дакле, на наслов овога рада и суочили се са његовим суштинским изазовом. Како, питамо се, можемо говорити о миту просветитељства, шта тај говор заправо значи и које недоумице отвара?

Радикализација просветитељства

Просветитељске су се епохе разликовале по степену радикалности својих захтева. Грчки филозофи такође су деловали просветитељски и мисано осветљавали митолошку стварност. Они су, међутим, настојали да мишљу прожму свој сазнајни и обичајни универзум, а не да га укину. Такве корените захвате донело је ново доба својим доследним и свеобухватним спровођењем просветитељског програма. Због тога застајемо у Француској осамнаестог века, остајући у живој размени са њеним суседством. Просветитељство је ипак филозофски посед али и изазов саме Европе.

На тлу Француске, дакле, и на темељу Декартове рационалистичке филозофије дух просветитељства прожео је све сфере људске теорије и праксе. Критика метафизичке спекулације, као неискуствено утемељене, оспоравање ауториитета схоластичкој теологији и учености, срозавање угледа начину друштвеног организовања, кључни су правци простирања овог филозофског правца. Његово дејство снажио је утицај Локове емпиристичке доктрине и достигнућа Њутнове механике и физике, а неупитна вера у природно-научну методу имала је најшире амбиције. У тој тежњи за универзалном методом несумњиви су утицаји Лајбница и Бекона, с тим што су њихови мотиви до краја радикализовани, а бројка и рачун учињени каноним просветитељства. У настојању да нови научни и филозофски дух поприми свеопшти и револуционарни карактер покренута је *Енциклопедија* као могућност акумулације свих знања, научних и политичких теорија те епохе. Многи су је оплеменили или на њеном остварењу радили и

она је била увод и духовна припрема велике политичке револуције 1789. Поменимо Дидроа, Даламбера, Холбаха, Монтескјеа, Волтера, Русоа, Хелвечија. Учење о расподели власти (Монтескје), увођење појма просвећеног монарха (Волтер), идеја једнакости свих грађана (Русо) само су неки од мисаоних импулса и тежњи за друштвом по мери човекове слободе. Ова духовна настојања озбиљена у Француској републици значајно су утицала на Имануела Канта и немачку мисао. Он је у свом запису „Шта је просветитељство?“ из 1784. године дефинисао просветитељство као „излаз за човека из сопствене недораслости“. У разумном размишљању и у деловању, дакле, просветитељи су видели гаранцију сталног напретка друштва, могућност овладавања природних сила и увођења праведног друштвеног реда.

Овде смо означили место и време покушаја отелотворења просветитељске идеје, истакли њене претензије и нагласили јачину њеног одјека. Нећемо, међутим, улазити у излагање мисаоног опуса појединих филозофа, та расправа у појединостима није циљ овога рада. Нама је пре свега од интереса да сагледамо принципијелне одреднице просветитељства, његов утицај на филозофски дискурс модерне, те промене које је тај мисаони заокрет изазвао у животном и социјалном аспекту европског човека. Овом односу, као што смо истакли у уводном поглављу, наша анализа даје приоритет. Ношени тим императивом сагледајмо прво суштину и последице гносеолошких моделирања.

Сазнајни и научни модел просветитељства

Свака нова филозофија, наиме, на својеврстан начин одређује моменте своје спознаје и начин њиховог повезивања. На тај начин се одређивањем субјекта, објекта и карактера спознајне релације отвара перспектива за разумевање суштине једног духовног настојања. Овај однос није просто дат, а од начина његовог успостављања произилази квалитет укупног повезивања човека са светом, дела природе са својом целином. Митски човек је природу обожио да би јој се подредио, а просветитељски човек је обезбожио природу да би је подредио себи. Они које воде мотиви људске слободе преиспитују овај однос подређивања.

Са почетком нововековне филозофије најјасније долази до промене сазнајног концепта. Тај заокрет је највидљивији у чињеници да се порекло филозофског знања не тражи у свету, већ обрнуто, настоји се показати да свет свој основ има у знању, тј. свести. Док је код Грка знање добијало

своје достојанство из достојанства бића које је оно имало да зна, дотле се у новом веку знанственост знања мери према степену сигурности и прецизности за коју је оно способно. На том трагу и просветитељство сазнајни субјект уздиже до аналитичког разума, поља мере, бројке и рачуна, а математику одређује као врховну и универзалну методу. Природа се, са друге стране, из своје разноврсности чулних квалитета и садржајних облика уводи у поље многострукости математичких идеалитета. На тај начин просветитељство је добило схему израчунљивости света. „Нема таквог битка у свијету у који знаност не може проникнути, али оно у шта знаност може проникнути није битак” (Дијалектика просвјетитељства, стр. 39). У једном унапред одређеном процесу, својеврсној спознајној тавтологији, дошло је, како је то Хајдегер волео да каже, до заборава оног изворног смисла бивствовања. Свесни неких негативних последица које носи просветитељско настојање, а које су се актуелизовале у њиховом времену, Макс Хоркхајмер и Теодор Адорно промишљају битне одреднице ове филозофске парадигме. Том мисаоном анализом они заправо желе просветлити просветитељство.

Поменути филозофски и сазнајни модел одредио је човеков укупан однос према свету у целини, а не само неке безначајне појединости унутар једног ужег животног подручја. Критички дух просветитељства изнедрио је науку као своје највише достигнуће и најпотпуније отелотворење. Она се, потискујући све дотадашње културне моделе и силе, успоставља као највиша смисаона инстанција људског живота. Као слободна делатност која самостално производи истину (оној откривеној више не служи), наука је упућена на истраживање свих подручја бивствујућег. Но, уместо да пасивно чека да јој се оно само отвори како би одсликала по себи дати и непроменљиви поредак ствари, наука преузима иницијативу и храбро прилази бивствујућем тиме што чулне појаве своди на прост материјал властитог начина постављања питања. На тај начин наука се не удаљава само од мита и религије, него и од непосредног, преднаучног света живота. Питање саме суштине стварности за њу постаје ирелевантно. Она је техничко-практички одређена и властитим теоријским нацртом омеђена. Не смера, дакле, на теоријско посматрање природе, него на практичко овладавање и господарење њоме. Она тако постаје извор јачања техничке моћи, основ технолошког и индустријског развоја, али и настанка културне индустрије. Овим апсолутизовањем техничког духа и сцијентификацијом људске културе човек се излаже страховитој опасности да се потпуно отуђи од своје властите суштине и свога људског света. Снаге које је сво-

јим мисаоним развојем ослободио постају аутономне, измичу човековој контроли и почињу да га контролишу.

Културна криза просветитељства

Термин културне индустрије који смо раније увели од изузетног је значаја за нашу тему јер нам омогућава да сагледамо крајње непросветљујуће консеквенце просветитељства. Ова неприкладна и груба кованица на прикладан начин изражава кризу у коју просветитељски пројекат доспева. Културно стваралаштво поприма стил индустријске производње, а уметничка дела лик свакодневице. Но, да би сагледали тежину ових девијација треба да кажемо шта култура заправо по своме појму треба да буде.

Реч је, наиме, о оној сфери нашег креативног рада којим се објављује чезња за истинским смислом бивствовања. Културном делатношћу надилazi се оно дато, свакодневно и условљено у нашој животној реалности. Она је иновативна, захтева ново и другачије у нашим свеукупним односима. Култура је позвана да негује наш сензибилитет, развија и обогаћује потребе, афирмише различитост али и прожимање људских различитости. Она не може да буде апологија, већ пре критика установљених норми и прокламованих вредности. Она развија, као што каже Ј. Хабермас, утопијске садржаје и једно друштво чини отвореним.

Деловање културне индустрије је, међутим, такво да подстиче зависно и прилагођено понашање и онемогућава обликовање слободног људства које самостално одлучује и критички расуђује. Њена је производња циљана, а њеним производима је претходно учитана порука која треба да усмери наше понашање. Културна индустрија има оправдавачку функцију у односу на постојеће друштво и обмањивачку у погледу могућности за неко будуће. „Свака поједина манифестација културне индустрије неумитно репродуцира људе као оно у шта их је претворила цјелина” (Дијалектика просвјетитељства, стр.133). То се понављање истог омогућава произвођењем самих потреба, њиховим искривљивањем или дисциплиновањем. Потребе за бегом и отпором замењују се привидом бега и отпора. „Бијег из свакодневице што га у својим гранама обећава културна индустрија нешто је као они вицеви о отмици кћери у америчким хумористичким листовима, сам отац у тами придржава љестве” (Дијалектика просвјетитељства, стр. 147). Забава се, опет, промовише као врста слободе и безинтересне игре, а у ствари је промоција заборава неслободе. „Ослобо-

ђење што га обећава забава јест ослобођење од мишљења као негације” (Дијалектика просвјетитељства, стр. 150).

Културна индустрија, дакле, чини једно друштво затвореним. Њени путеви су само номинално означени са ЕХИТ, а пројектовани су тако да нас стварно враћају унутар оних граница које смо желели прећи. Ми ћемо следећи наше сапутнике, Теодора Адорна и Макса Хоркхајмера, кренути једном несигурнијом, али стазом која нас ипак води излазу.

Дијалектика просветитељства

Дијалектика просветитељства је пут на којем се показује како одређена просветитељства прелазе у своју супротност. „Проклетство непрестаног напретка јест непрестана регресија” (Дијалектика просвјетитељства, стр. 47). Надали смо се да ћемо удаљавајући се од митског света историјски, али и напредујући у нашем излагању, бити даље од митских сила. Оне нас, ипак, у једном прерушеном облику сустижу.

Светлост прелази у мрак, слобода у нужност. Жеља да будемо господари претвара нас у робове, одузимањем душе стварима постварујемо душу. Повећавамо материјално богатство и техничко савршенство, а духовно сиромашимо и међусобно не функционишемо. Мењамо друштвене системе али не и окове неслободе, бежимо од неумитности судбине, а она нас неумитно сустиже. Пројекат који је требало да нас ослободи од митске зачараности, митски нас зачарава. Просветитељство нас у својој кретању уводи у нове лавиринте и парадоксе, његова светлост нас заслепљује, онемогућава да сагледамо своју позицију и нађемо излазе. Но, дијалектичари никад не остају код скептицизма, код антитезе. Наши сапутници настављају даље са вером да напредак моћи, омогућен моћи напретка, може бити ограничен кроз теоријско преиспитивање и освешћивање настале ситуације. Они не напуштају, дакле, идеју развоја, нити овај виде без просвећујућег мишљења, али ни без радикалног преиспитивања његових резултата. Свесни новог мита и новог идолопоклонства, али не желећи да изневере велика обећања и велике наде, они траже могућности да просветитељство пређе преко сопствене сенке. Они га критикују ради њега самог, верујући да се просветитељски мит може рашчарати снагом властитих потенцијала.

Мишљење је, сматрају они, по самој својој природи критичко и може сагледати себе у својој неисправности или отуђењу. Оно што нам, дакле, нуде Теодор Адорно и Макс Хоркхајмер нису ни просветитељске илузи-

је о свемоћи рационалног сазнања, нити антипросветитељске илузије о предностима ирационалне спонтаности и митске опијености. Они развијају свест о границама просветитељске рационалности, како би се те границе прошириле. Ако просветитељство води миту, онда демистификација просветитељства води новом напретку. Просветитељство се мора вратити само себи. „Оно долази до самог себе тек када се одрекне сваке повезаности са прилагођавањем и када се одважи докинути лажни апсолут, принцип слијепог господства. Дух такве непопустљиве теорије могао би дух напретка без милости усмјерити своме циљу” (Дијалектика просвјетитељства, стр. 53).

Просветљено просветитељство

Дијалектика просветитељства упутила нам је неке захтеве од чијег испуњења зависи могућност очовечења нашег света. Један од првих је свакако потреба повратка и помирења са природом. То заправо значи да однос према њој условљава однос према нашој властитој природи и природу укупних људских односа. Свет није супротстављен својим устројством спознајним настојањима човека, него су они прожети и повезани истим смислом. Нарушавање њиховог односа разорно је за обе стране, за живот уопште. Ако, међутим, говоримо о одговорности за такво стање, онда морамо рећи да је она на страни човека. Владавински однос, према томе, мора бити замењен помирењем, а лажна алтернатива ко коме треба да се подреди одбачена.

Следећи важан захтев који нам упућују Теодор Адорно и Макс Хоркхајмер, а коме се касније придружује и Ј. Хабермас, јесте инсистирање на укидању свих облика инструментализације у људској културној, сазнајној или животној активности. Ова појава представља праксу деградације бића и њихову (зло)употребу у правцу који онемогућава њихов аутономан развој и афирмацију. У том смислу можемо говорити о инструментализацији пријатељства, уметности, науке, рационалности, животне средине или природе. Сваки од ових облика, међутим, има своје повратно и често веома деструктивно дејство.

Ми смо видели како настаје просветитељство у противставу према миту, али и како у противставу према себи самом постаје мит. Гледајући на један историјски начин и уживљавајући се у једну историјску ситуацију ми можемо рећи да је и настанак митологије, као покушај да се ситуира у свету и ослободи страха од непознатог и непрозирног, значио својеврсно

просветљење. На трагу оваквог размишљања јавља се захтев да ствари просуђујемо уважавајући специфичне услове њиховог настанка. Истина, дакле, има временску димензију. Њиме је условљена, али не и обухваћена. Обистињавање је везано за овремењивање. Ми, дакле, морамо реаговати на лаж постојећег, али реаговати и на лаж претензије за безвременим важењем људских сазнајних резултата.

Оно што је у најужој вези са овим јесте захтев за критичким преиспитивањем и сталним превредновањем свих достигнућа људског стварања. То је пре свега обавеза филозофије као критичког мишљења, али и задатак човека одговорног за судбину човечанства. Овај процес подразумева и стално сучељавање прокламованих начела и остварених резултата, довођење у везу теорије и праксе.

Следећи захтев је методолошког карактера, и указује на опасност преносења једнообразног метода на све области истраживања. Свако је подручје, наиме, особено и треба му прићи на особен начин. Успешност неког метода у једној области јесте добра, али не и нужна препорука за његову примену у другој. Посебно треба бити обазрив када је у питању човеков унутрашњи свет који се често опире методолошким канонима и обрасцима.

Истакнута је, кажимо на крају, и потреба за аутономним развојем културе и уметности које усавршавају човекову потребу за лепотом. Уметничка надахнутост никада не почива на ономе што јесте, него на ономе што може да буде.

Завршна разматрања

Током писања овог рада постављали смо одређена питања уверени да ћемо сада на њих моћи одговорити. Природа одговора до којих смо дошли није, ипак, ни једноставна ни дефинитивна. Наш рад се кретао у оквиру који је омеђавала сазнајна и социјална проблематика. Утврдили смо да између ових сфера постоји интеракција. То саусловљавање свакако није ни једнозначно ни једновремено. Упоредна анализа, међутим, показала се изузетно корисном када је било речи о разумевању правилности и начину развојних трендова. Утврдили смо да историја човечанства показује напредак, развијају се људски односи, мењају друштвена уређења, проширују захтеви и потребе, обogaћује и усавршава људска спознаја.

То кретање наравно није једнолико и линеарно. Развојни импулси долазе из мисаоних недара и шире се на све домене стварности, а у друштвеном крилу су критеријуми за меру домета и оцену њихове вредности.

Гносеолошка перспектива показује да проширивање поља спознатог не прати смањење непознатог и неспознатог, него се старо и ново у сазнању преплићу и једно према другом наново успостављају границу. Стари начин спознаје оживљава у новом на својеврстан начин, поставља му замке и изазове, а у покушају да им доскочи и да себе оправда нова позиција чини себе старом у односу на ону која се из тог сучељавања рађа. Сазнајни развој је поступан, а по својој тријадичној структури дијалектичан.

Друштвени развој одвија се у периодичним циклусима. Један социолошки модел омогућава континуиран напредак док се не исцрпе његове могућности. Тада наступа криза као захтев за новим моделом. Социолошка перспектива, дакле, открива да се друштво у својој организацији усавршава, али се са друге стране усложњавају људски захтеви и односи. Чежња за слободом, на тај начин, остаје трајна и неугасива.

Просветитељска идеја довршила је свој развој и тим довршењем и затвореношћу постала мит. Просветљењем просветитељства учињен је покушај да се он настави. Да ли је потребно просветлити већ просветљено просветитељство?

Рад је завршен, циљ је остварен. Показујемо, ипак, само умерени оптимизам. Онај ко је погодио мету, кажу, промашио је све остало.

Напомене

Мислим да је важно дати одређене напомене у вези са временом, условима и начином рада аутора на које смо се пре свега ослањали у нашој анализи. Сагледавање ових спољашњих претпоставки може бити значајно и за разумевање унутрашње садржине самог проблемског контекста.

Макс Хоркхајмер и Теодор Адорно деловали су у оквиру франкфуртског Института за социјална истраживања од тридесетих година прошлог века. Они су се тих првих година истраживачког, научно-филозофског рада суочили са растућом опасношћу од фашизма. Касније су зорно могли пратити његово разорно дејство и искусити његове трагичне последице. Век који је тако много обећавао у погледу коначног остварења слободног друштва на темељу развоја научног знања и техничког умећа, потпуно је изневерио. Покретање два светска рата са тла на којем су се поруке и слободарске идеје Француске револуције најбоље чуле, са тла које се сматра једнако завичајним филозофији као и оно грчко, тражило је озбиљно и стручно промишљање и дубоку анализу просветитељства. Грађа није достајала. Деструктивно време и разградња социјалних, материјалних, ду-

ховних претпоставки живота били су свакако филозофски инспиративни. Дијалектика просветитељства објављена је 1947. године, дакле само две године након Другог светског рата. Писана у Америци, инспирисана нацизмом, објављена у Холандији, ова књига сачувала је свој еманципаторски карактер. Она је остала на линији критике свих неслободних друштава и једнако опомињућа и данас. Тај правац следили су и други филозофи франкфуртског круга, Х. Маркузе, а касније и Ј. Хабермас.

Литература

Адорно Т., Хоркхајмер М. – *Дијалектика просвјетитељства*, Свјетлост, Сарајево, 1989.

Ђурић Михаило – *Мит, наука, идеологија*, Бигз, Београд, 1989.

Хабермас Ј. – *Филозофски дискурс модерне*, Глобус, Загреб, 1988.

Кораћ В., Павловић Б. – *Историја филозофије*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1997.

Петронијевић Б. – *Историја новије филозофије*, Нолит, Београд, 1957.

THE MYTH OF THE ENLIGHTENMENT

by Danica Vasiljević

ABSTRACT

The Enlightenment as a movement represents the culmination of the move away from the authority and dogmatism of the mediaeval towards the awakening of modernity. In the broader sense enlightenment can be understood as continuous critical reassessment of human achievements, aiming to enlighten contemporary society mythologies. This paper, inspired by work of Frankfurt School thinkers, has no goal of giving answers; instead, its unpretentious aim is to analyze questions of individual emancipation.

Key words: enlightenment, myth.